

Zbigniew T. Szmurło

Pierestrojka i tragiczne wydarzenia w Sumgaicie

Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość 10, 267-284

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zbigniew T. Szmurło*

Pierestrojka i tragiczne wydarzenia w Sumgaicie

Pod koniec XX w. sytuacja panująca w Związku Radzieckim wymagała reform w dotychczasowym sposobie rządzenia i umocnienia pozycji państwa na międzynarodowej arenie. Mężem opatrnościowym miał okazać się Michaił Gorbaczow wybrany w marcu 1985 r. na sekretarza generalnego partii. Dostrzegając konieczność ratowania systemu, przystąpił do wprowadzenia w życie reform, których podstawowym celem miała być poprawa życia radzieckiego społeczeństwa. Gorbaczow uważał, że potrzebne są reformy, które uratują komunizm, a do ich realizacji niezbędna jest przebudowa – *pierestrojka* dotychczasowego sposobu życia i zarządzania¹. Miały też uruchomić proces poszukiwań *nowych ujęć i weryfikacje dogmatycznych paradygmatów socjalizmu*².

Założenia *pierestrojki* dla Związku Radzieckiego i świata³ Michaił Gorbaczow sformułował na początku 1997 r.⁴ Epoka *pierestrojki* budziła ze skostnienia radzieckich działaczy politycznych i społeczeństwo; (...) *zaczęła się jako próba nadania nowej dynamiki rozwojowi kraju i jego relacjom wzajemnym ze światem zewnętr-*

* Dr Zbigniew T. Szmurło, Instytut Dialog Kultur Warszawa – Elbląg.

¹ Por. J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001, s. 270–286; И. К. Кучмаева, *Культура и перестройка. Нормы, ценности, идеалы*, Москва 1990; С. Н. Быкова, В. А. Мансуров, *Интеллигенция и перестройка*, Москва 1991; Н. Н. Баранов, С. В. Горшков, *Крушение социализма. СССР, Россия в эпоху перестройки и постперестройки 1985–2003 годы*, Екатеринбург 1994; А. Б. Безбородов, Н. В. Елисева, В. А. Шестаков, *Перестройка и крах СССР. 1985–1993*, Санкт Петербург 2010; И. Земстов, *Крах эпохи. Горбачев ... бросок через пропасть*, Москва 1999; Г. Х. Попов, *Перестройка Михаила Горбачева: выход из социализма*, Москва 2011; А. В. Шевякин, *Разгром советской державы. От „оттепели” до „перестройки”*, Москва 2004.

² W. G. Baranowskij, B. A. Szmielow, *Transformacja w Polsce i Rosji – różnice i podobieństwa*, [w:] *Białe plamy – czarne plamy: sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918–2008*, red. A. D. Rotfeld, A. W. Trokunow, Warszawa 2010, s. 825.

³ Por. М. С. Горбачев, *Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира*, Москва 1987.

⁴ Г. Х. Попов, *Перестройка Михаила Горбачева: выход из социализма*, Москва 2011, s. 204.

nym. Logika reformatorska szybko nabrała charakteru kumulatywnego – pojawiło się żądanie dokonania przekształceń na szerszym froncie, zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zagranicznej⁵. Zakładany dynamiczny rozwój gospodarki miał nastąpić poprzez przyspieszenie (*uskorienije*) i gruntowną przebudowę radzieckich warunków – zmiany gospodarcze miały zreformować społeczeństwo, doprowadzić do demokratyzacji, otwartości i jawności (*głasnost'*) życia, a także krytycznej, acz umiarkowanej oceny historycznej przeszłości⁶. Liderzy partii nadal (...) wierzyli w wyższość radzieckiego ustroju politycznego i społecznego. W konsekwencji szukali kompromisu: chcieli zachować planową, państwową gospodarkę, ale połączyć ją z korzyściami, jakie dawał wolny rynek; chcieli wreszcie przebudowy życia politycznego drogą jego „demokratyzacji”, ale bez rezygnowania z „kierowniczej” roli partii⁷. *Pierestrojka*, mająca uratować komunizm, w rzeczywistości kruszyła podstawy imperium – (...) w styczniu 1988 roku na spotkaniu z kierownikami radzieckich mediów Gorbaczow wypowiedział złowróżbne słowa: „*Pierestrojka to nasza ostatnia szansa. Jeśli się zatrzymamy, będzie to oznaczało naszą śmierć*”⁸.

Pierestrojka doprowadziła początkowo do wzrostu aktywności społecznej. Powstawały grupy nieformalne, zaczęto krytykować partię, a później władze rozpędały siłą wszelkie zgromadzenia, co doprowadziło do radykalizacji żądań. W republikach związkowych doszło jeszcze propagowanie hasel związanych z problemami narodowościowymi. Zaczęły budzić się narody, upominając się o godność, poszanowanie tradycji, nauczanie w językach narodowych. Nowa polityka uruchomiła w radzieckim społeczeństwie siły, nad którymi trudno było zapanować. *Głasnost'* rozbudziła przede wszystkim w narodach radzieckiego imperium tłumione przez dziesięciolecia nacjonalizmy i pragnienie samostanowienia narodowego, w tym – później – państwowego.

W marcu i kwietniu 1986 r. w Jakucku miały miejsce utarczki na lodowisku pomiędzy grupami młodzieży rosyjskiej a studentami Jakutami, (...) które przerosły się w demonstracje pod hasłami „*Jakucja dla Jakutów*” i „*Precz z Rosjanami*”⁹. Jakucja stała się miejscem poważnych zamieszek¹⁰ – pierwszym, ostrzegającym

⁵ W. G. Baranowski, B. A. Szmielow, op. cit., s. 825.

⁶ К. Мангольд, Михаил Горбачев – инициатор трансформации России в рыночную экономику, [w:] *Вызовы в жизни и деятельности М. С. Горбачева*, сост. М. Бергман, Москва 2009, s. 174.

⁷ P. Kenez, *Odkłamana historia Związku Radzieckiego*, Warszawa 2008, s. 297.

⁸ A. R. Bartnicki, *Demokratycznie legitymizowany autorytaryzm w Rosji 1991–2004*, Białystok 2007, s. 103.

⁹ S. Ciesielski, *Rosja – Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu*, Wrocław 2003, s. 203.

¹⁰ В. Ф. Шумейко, *Россия: от унитарного к федеральному государству*, Москва 2006, s. 156; А. П. Мякшев, В. Н. Данилов, *Власть и национальный вопрос*, Саратов 2004, s. 260; С. А. Красильников, *Этнокультурные взаимодействия в Сибири: государственная политика. 1920–1980-е годы, документы и факты*, Новосибирск 2003, s. 271; Р. Г. Пихоя,

władze sygnałem¹¹, który został przez nie zlekceważony, gdyż tych studenckich protestów nie traktowano jako produktu *pierestrojki*¹².

Michaił Gorbaczow usiłował przeciwstawić się tendencjom separatystycznym i w obronie integralnej jedności państw nie zawahał się przed użyciem siły. Tak było w Jakucku i Kazachstanie w grudniu 1986 r., kiedy (...) *wojska wewnętrzne rozpędzały w Ałma-Acie demonstracje Kazachów przeciw powołaniu na stanowisko I sekretarza Komunistycznej Partii Kazachstanu Rosjanina w miejsce Kazacha (...)*¹³. Na placu im. Breżniewa zebrało się ponad 5 tys. protestujących¹⁴, głównie studentów z transparentami: „Żądamy samookreślenia”, „Każdemu narodowi – własny lider!”, „Położyć kres wielkomocarstwowemu szaleństwu”¹⁵. Zamiast negocjować – ściągnięto siły porządkowe. Na przedmieściach Ałma-Aty w gotowości bojowej czekało ponad 50 tys. milicjantów i żołnierzy, a na lotnisku wylądował samolot z grupą do zadań specjalnych. Po brutalnym rozpędzeniu protestujących przystąpiono do ostrych represji. Około 900 osób ukarano w trybie administracyjnym, z uczelni usunięto ponad 300 studentów, a 319 osób zwolniono z pracy. Ogólna liczba zatrzymanych wyniosła 8500, a 99 osób wtrącono do więzienia. Dwóm zasądzono najwyższy wyrok zamieniony następnie na dożywotne więzienie¹⁶. Według danych nieoficjalnych, w Ałma-Acie zginęły 174 osoby, z tego potajemnie pochowano na różnych cmentarzach 168 ofiar¹⁷.

Latem 1987 r. nasiliły się działania Tatarów krymskich¹⁸ zabiegających o przywrócenie autonomii na Krymie. *Obszarem szczególnego nasilenia napięć etnicznych okazał się region kaukaski. Już w 1987 r. eksplodował stary konflikt między Ormianami i Azerami na tle przynależności Nagornego Karabachu, który – przy*

A. K. Соколов, *История современной России: кризис коммунистической власти и рождение Новой России, конец 1970-х–1991 гг.*, Москва 2008, s. 212.

¹¹ M. С. Горбачев, *Размышления о прошлом и будущем*, Москва 1998, s. 91; В. Чешко, *Распад Советского Союза: этнополитический анализ*, Москва 2000, s. 313.

¹² A. Б. Шубин, *Парадоксы перестройки: Упущенный шанс СССР*, Москва 2005, s. 253.

¹³ S. Ciesielski, op. cit., s. 203.; por. T. Kuzio, *Zamieszki narodowościowe w Kazachstanie*, Warszawa 1989, W. Marciniak, *Rozgrabione imperium: upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004, s. 37–38; С. Г. Шеретов, *Новейшая история Казахстана (1985–2002 гг.)*, Алматы 2003, s. 8–11.

¹⁴ С. Г. Шеретов, *Новейшая история Казахстана (1985–2002 гг.)*, Алматы 2003, s. 8.

¹⁵ А. Буровский, *Расправа над СССР – предумышленное убийство*, Москва 2013., <http://books.google.pl/books?id=Qloh-E6GmEAC&pg=PT383&#v=onepage&q&f=false> (dostęp: 18.09.2013).

¹⁶ С. Г. Шеретов, op. cit., s. 8.

¹⁷ *Желтоксан 16 декабря 1986 – Студенческие протесты в Алма-Ате*, <http://liberten.ru/2011/12/zheltoksan-16-dekabrya-1986-studencheskie-protesty-v-alma-ate-foto/> (dostęp: 10.09.2013).

¹⁸ Э. Чубаров, *Очерки истории крымских татар*, Симферополь 2005, s. 100.

mało konstruktywnej postawie Moskwy – rozwinął się w następnych latach w starcia, pogromy, wypędzenia ludności i otwartą wojnę między Armenią a Azerbejdżanem¹⁹.

Walka w Armenii o narodową i państwową suwerenność w latach 80. ubiegłego stulecia rozpoczęła się od „zamrożonego” problemu, który z nową siłą pojawił się w okresie pierestrojki – od Nagorno-Karabachskiego Obwodu Autonomicznego będącego pod jurysdykcją Azerbejdżańskiej SRR. Zamieszkiwany w zdecydowanej większości przez ludność ormiańską Karabach w latach 1918–1920 był przedmiotem walk pomiędzy Azerbejdżanami i Ormianami. Demokratyczne Republiki Armenii²⁰ i Azerbejdżanu²¹ zostały wchłonięte przez nowe radzieckie imperium. Nastąpiło też zbliżenie bolszewików z Kemalem Atatürkiem (1881–1938), który dążył początkowo do wcielenia idei panturkizmu i stworzenia strefy wpływów wielkiego Turanu razem z Azerbejdżanem²². Szybko wokół tych spornych terytoriów rozgorzała polityczna walka wśród bolszewików²³. Po ogłoszeniu władzy radzieckiej w Armenii, 1.12.1920 r. Komitet Rewolucyjny Azerbejdżanu zakomunikował, że rezygnuje ze spornych z Armenią terenów²⁴, co życzliwie zostało przyjęte przez Stalina²⁵. Pojawiła się też informacja z Baku (2.12.1920 r.), podpisana przez Sergo

¹⁹ S. Ciesielski, op. cit., s. 203.

²⁰ Por. R. G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Volume I: The First Year, 1918–1919*, Berkeley, Los Angeles, London 1996; *The Republic of Armenia, Volume II: From Versailles to London, 1919–1920*, Berkeley, Los Angeles, London 1996; R. G. Suny, *Looking toward Ararat, Armenia in Modern History*, Bloomington 1993; P. Г. Ованнисян, *Международные отношения Республики Армения в 1918–1920 гг.*, Ереван 2008; Г. Петросян, *Отношения Республики Армения с Россией (1918–1920 гг.)*, Ереван 2012; Ал. Сваранц, *Первая Республика Армения: триумф и трагедия*, „Ноев Ковчег” 2012, № 9 (192)6.

²¹ *Азербайджанская Демократическая Республика*, ред. Ф. Маекудов, И. Алиев, Н. Агамалиева, Ш. Алышанла, Баку 1998; A. Isgenderli, *Realities of Azerbaijan 1917–1920*, Bloomington 2011.

²² T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998, s. 91.

²³ Ст. Тарасов, *Мифы о карабахском конфликте. Сборник статей*, Москва 2012, s. 18.

²⁴ *Robotniczo-chłopski Rząd Azerbejdżanu, otrzymawszy informację o ogłoszeniu w Armenii w imieniu ludu pracującego Radzieckiej Socjalistycznej Republiki, wita zwycięstwo braterskiego narodu. Od dzisiejszego dnia poprzednie granice między Armenią i Azerbejdżanem zostają anulowane. Górski Karabach, Zangezuru i Nachiczewan zostają uznane za część składową Armeńskiej Socjalistycznej Republiki.* „Коммунист”, № 2, 7 декабря 1920 г., cyt. za: И. В. Сталин, *Полное собрание сочинений*, t. 4, http://www.razumei.ru/files/others/pdf/Stalin_Sobranie_soch_tom4.pdf (dostęp: 20.09.2013).

²⁵ (...) *radziecki Azerbejdżan dobrowolnie zrzeka się spornych prowincji i deklaruje przekazanie radzieckiej Armenii Zangezuru, Nachiczewania i Górskiego Karabachu. (...) Wiekowa nienawiść między Armenią i otaczającymi ją muzułmanami została rozwiązana za jednym zamachem, drogą ustanowienia braterskiej solidarności między ludem pracującymi Armenii, Turcji, Azerbejdżanu. Niech wiedzą wszyscy, którzy wiedzieć powinni, że tak zwany ormiański „problem”, nad którym bezskutecznie łamały głowę stare wilki imperialistycznej dyplomacji, była w stanie rozwią-*

Ordżonikidze (1886–1937), że Azerbejdżan (...) zadeklarował na korzyść radzieckiej Armenii przekazanie Nachiczewania, Zangezuru i Górskiego Karabachu²⁶. Jednakże (...) już w marcu 1921 roku między radzieckim rządem i młodoturkami był zawarty Traktat Moskiewski, który wbrew realizacji postanowień układu pokojowego z Sèvres, podpisanego przez mocarstwa zachodnie, USA i Imperium Rosyjskie z rządem osmańskiej Turcji, były jej oddane bezpodstawnie wszystkie zachodnie ormiańskie terytoria... (...) Układ w Moskwie w celu rozprzestrzenienia rewolucji na Bliski Wschód był zawarty bez udziału przedstawicieli już wtedy istniejącej Socjalistycznej Republiki Armenii²⁷. Turecko-radziecki układ „o przyjaźni i braterstwie” na wiele lat normalizował stosunki polityczne, a także przebieg radziecko-tureckiej granicy. Pierwsze lata istnienia Turcji znamionował taktyczny sojusz z bolszewicką Rosją, jednak już w drugiej połowie ubiegłego stulecia znalazła się ona ponownie w przeciwnym obozie. W 1945 r. ZSRR uzależniał przedłużenie turecko-radzieckiego traktatu o przyjaźni od spełnienia warunków postawionych w formie ultimatum. Turcja miała się zrzec okręgów Karsu, Ardahanu i Artwinu na rzecz radzieckich Armenii i Gruzji, udostępnić flocie radzieckiej bazy wojskowe w rejonie cieśnin, a także zrewidować konwencję z Montreux z 1936 r., regulującą zasady tranzytu przez tureckie cieśniny²⁸. Stalin dążył do zmiany niekorzystnych, jego zdaniem, zapisów traktatu. Turcja nie uległa jednak presji radzieckiej i nie przekazała swoich kaukaskich terytoriów ZSRR²⁹. Groźba ewentualnego konfliktu terytorialnego ze Związkiem Radzieckim miała znaczący wpływ na prozachodnią politykę Turcji i jej dążenie do wstąpienia do NATO, którego członkiem została w 1952 roku.

Od 1921 r. Gruzja, Armenia i Azerbejdżan znalazły się za żelazną kurtyną. Turcja zaprzestała wówczas jakiegokolwiek polityki wobec Kaukazu Południowego³⁰. Dawało to wolną rękę władzy radzieckiej, występującej odtąd w roli „strażnika”, „mediatora” i „policjanta” podbitych narodów. Po oderwaniu od Armenii ważnych dla niej regionów, komuniści dążyli do utworzenia przestrzeni, która mogła stać się ogniskiem zapalnym potencjalnych waśni etnicznych i religijnych. Karabach (po

zać tylko władza radziecka” – И. В. Сталин, *Да здравствует Советская Армения!*, „Правда”, № 273, 4 декабря 1920 г.

²⁶ Л. А. Хуршудян, В. А. Микаелян, Р. Р. Симонян, *Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.*, [w:] *К освящению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении*, сост. П. М. Мурадян, Ереван 1991, s. 54.

²⁷ В. В. Кривоусков, *Мятежный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР*, Москва 2007, s. 308–309.

²⁸ *Stosunki turecko-rosyjskie*, <http://tout.blox.pl/2010/06/Stosunki-turecko-rosyjskie.html> (dostęp: 20.09.2013).

²⁹ K. Zaszowt, *Relacje Turcji z Kaukazem Południowym i ich znaczenie dla Unii Europejskiej*, [w:] *Turcja i Europa. Wyzwania i szanse*, red. A. Szymański, Warszawa 2011, s. 180.

³⁰ K. Zaszowt, op. cit., s. 176.

ormiańsku Arcach) – w 1921 r. został oddany przez Lenina i Stalina³¹ Azerbejdżanowi, co odbyło się przy jawnej ingerencji kemalowskiej Turcji³². Ormianie nigdy nie pogodzili się z tym, a Karabach i Nachiczewań są obszarami spornymi, generującymi poważne konflikty narodowościowe i działania wojenne. W 1945 r. o powrót Karabachu do Armenii upomniał się Grigor Arutiunow – Harutiunian (1900–1957), w latach 1937–1953 kierujący ormiańską partią komunistyczną³³, który w liście do Stalina przypomniał, iż spośród 153 tys. mieszkańców aż 137 tys. to Ormianie. Poprosił o rozpatrzenie możliwości korekty granic i włączenie obwodu do radzieckiej Armenii³⁴. Podczas spotkania u Stalina na Kremlu poinformowano Mir Dżafara Bagirowa (1895–1956), w latach 1933–1953 pierwszego sekretarza Komunistycznej Partii Azerbejdżanu, iż (...) *podjęto decyzję o aneksji Południowego Azerbejdżanu, znajdującego się we władaniu Iranu. Nowe ziemie miały być włączone do Azerbejdżańskiej SRR, zwiększając poważnie powierzchnię i ludność republiki. Beria i Mikojan zaproponowali Bagirowowi, by w związku z tymi planami wyraził zgodę na przekazaniu Armenii Górnego Karabachu, a Gruzji kilka regionów przygranicznych (...)*³⁵. Bagirow zgodził się, ale pod warunkiem przekazania Azerbejdżanowi trzech przylegających do niego regionów. Rozpoczęto targi i negocjacje³⁶. Szef ormiańskich komunistów występował w tej sprawie również na forum ONZ³⁷.

Nie wszyscy ormiańscy politycy zabiegali o zwrot przedmiotowych regionów Armenii. Anastas Mikojan (1895–1978) (...) *szczególnie podłą żarliwość przejawiał z powodu Nachiczewania i Karabachu. Dosłownie zieleniał ze złości, jeśli ktokolwiek ośmielił się powiedzieć, że te ormiańskie terytoria powinny znaleźć się w składzie radzieckiej Armenii*³⁸. Azerbejdżańscy historycy chętnie przytaczają fragment sporządzonego dla Lenina sprawozdania Anastasa Mikojana (z 22.05.1919 r.) twier-

³¹ Por. С. Тарасов, *Как Сталин „сдал” Карабах Азербайджану*, <http://www.regnum.ru/news/1432940.html> (dostęp: 19.09.2013).

³² Por. М. А. Жирохов, *Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР*, Санкт-Петербург 2012, s. 231.

³³ Г. Мирзоян, Арутюнян (Арутинов) Г. А., *Советские правители Армении: от Геворга Алиханяна до Сурена Арутюняна*, „Ноев Ковчег” 2009, № 3 (138).

³⁴ *Обращение Первого Секретаря ЦК КП(Б) Армении Г. Арутинова к И. Сталину о внесении ЦК КП и Совнаркомом Армении на рассмотрение ЦК ВКП(Б) и Правительства СССР вопроса о включении Нагорного Карабаха в состав Армянской ССР [w:] Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий*, т. 1, ред. Ю. Барсегов, Москва 2008, s. 657.

³⁵ W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic z dziejów Eurazji*, Warszawa 2009, s. 215. Por. Д. Гасанлы, *Южный Азербайджан: начало холной войны*, Баку 2003.

³⁶ А. В. Пыжиков, *Хрущевская „оттепель”*, Москва 2002, s. 203. В. В. Кривоусков, *op. cit.*, s. 312–313. Por. А. И. Подберезкин, *Национальная доктрина России (Проблемы и приоритеты)*, Москва 1994, s. 295–296.

³⁷ Л. М. Алексеева, *История инакомыслия в СССР. Новейший период*, Москва 1993, s. 73.

³⁸ С. Айвазян, *История России: Армянский след*, Москва 2000, s. 534.

dzącego, że *Dasznacy* – agenci ormiańskiego rządu – zabiegają o przyłączenie Karabachu do Armenii, ale to dla ludności Karabachu oznaczałoby utracenie źródła życia – Baku i związanie z Erywaniem, z którym nigdy niczym nie byli związani³⁹. Pod koniec politycznej działalności Mikojan występował już jako orędownik sprawy karabachskiej – miał zaproponować Nikicie Chruszczowowi (1894–1971) oddanie regionu Armenii⁴⁰. Rozdrażniony radziecki przywódca gotów był podstawić 12 tys. wojskowych ciężarówek, które w ciągu jednej doby przewiozą Ormian do Armenii⁴¹.

Po XX Zjeździe KPZR (1956 r.) przybrały na sile wystąpienia Ormian z Górskiego Karabachu domagających się prawa do samookreślenia i połączenia z Armenią⁴². Na dużą i zauważalną skalę nasiliły się one w 1960 r. w trakcie obchodów 40-lecia władzy radzieckiej. W 1962 r. podczas XXII Zjazdu KPZR (...) wpłynęła na ręce Chruszczowa petycja podpisana przez 2,5 tys. mieszkańców Karabachu. Wzburzone nastroje w Obwodzie Karabachskim jeździł uspokajać urodzony tam marszałek Bagramian⁴³.

Na początku lat 60. XX wieku w różnych kręgach ormiańskiej społeczności odżyły pragnienia pełnej, poza strukturami Związku Radzieckiego, niepodległości i życia w zjednoczonym państwie, w skład którego miały wchodzić radziecka Armenia oraz ziemie przyznane Azerbejdżanowi i Turcji. Zachęcali do tego wybitni ormiańscy intelektualisci, uczeni, twórcy oraz politycy tworzący struktury podziemne i opozycyjne.

Do pobudzenia pamięci historycznej Ormian i ich narodowej tożsamości przyczynił się polski publicysta Bohdan Gębarski (1905–1978), wielki sympatyk narodu ormiańskiego i jego kultury⁴⁴. Jego artykuł *List do starego tureckiego znajomego*⁴⁵ dotarł do środowisk ormiańskich, zyskując szeroki rozgłos⁴⁶ – odegrał istotną rolę

³⁹ М. Шукюров, *Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей*, Баку 1990, s. 106; И. Алиев, *Нагорный Карабах: история, факты, события*, Баку 1989, s. 79.

⁴⁰ Por. P. Kwiatkiewicz, *Przemiany polityczne w Azerbejdżanie. Od republiki radzieckiej do współczesnego państwa*, Toruń 2013, s. 69.

⁴¹ Por. К. Имранлы, *Создание армянского государства на Кавказе: истоки и последствия*, Москва 2006, s. 181.

⁴² Б. Грант, *Армянский вопрос вчера и сегодня*, Ереван 1992, s. 45.

⁴³ J. Gazda, *Armenia i Azerbejdżan – wokół sporu o Górny Karabach*, cz. 1, „Przegląd Powszechny” 1989, nr 7–8, s. 92.

⁴⁴ A. Pisowicz, *Znajomość języka i literatury ormiańskiej w Polsce w XIX i XX wieku*, „Przegląd Orientalistyczny” 1999, nr 3–4 (190–191), s. 193.

⁴⁵ В. Гębarski, *List do starego турецкого знакомого*, „Кierunki” 1961, nr 47, s. 6–7. Por. Б. Гембарски, *Письмо моему старому турецкому знакомому*, „Ной” 1994, № 11, s. 5–14.

⁴⁶ С. Манукян, *Возникновение националистического дискурса и подпольного движения в Армении в начале 1960-х годов*, [w:] Е. Герасимова, *Южный Кавказ: Территории. История. Люди*, Санкт-Петербург 2006, s. 85.

w procesie odradzania się ormiańskiej świadomości narodowej⁴⁷. Bohdan Gębarski jest wspomniany w różnych publikacjach⁴⁸, w których podkreślana jest jego pozytywna rola w dążeniu do uznania ormianobójstwa. Jego esej (...) *ukazuje bezmiar okrucieństwa dokonanego na Ormianach mord. List ten nie pozostał bez echa, wywołał odzew elity intelektualnej Armenii (Martirosa Sarjana, Nairy Zarjana, Howhannesa Sziraza, Paruira Sewaka, Sylwii Kaputikjan, Geworga Emina) i innych*⁴⁹.

W 1965 r. w Armenii odbywały się uroczystości upamiętniające 50. rocznicę ludobójstwa dokonanego przez Turków w 1915 r., do których przygotowali się także aktywiści pierwszej podziemnej organizacji – Związku Młodzieży Ormiańskiej – utworzonej w 1963 r. i istniejącej do 1966 r.⁵⁰ 24.04.1965 r. w Erywanu odbyły się oficjalne, zdaniem społeczeństwa zbyt skromne, uroczystości. Ludzie, głównie studenci, do których przyłączyły się dziesiątki tysięcy mieszkańców⁵¹ stolicy, wyszli na ulice, ażeby w sposób pokojowy uczcić ofiary tureckiego ludobójstwa. Wieczorem tłum otoczył gmach erywańskiej opery, w której odbywały się oficjalne uroczystości. W stronę okien rzucano kamienie. Demonstrujących rozegnała milicja⁵². Manifestujący żądali (...) *zwrotu ziem Armenii i sprawiedliwego rozstrzygnięcia „kwestii armeńskiej”, uwolnienia siedmiu patriotów, jak również przyspieszenia procesu przesiedlenia Ormian z zagranicy i osiedlenia ich w Nachiczewaniu, ponieważ gęstość zaludnienia radzieckiej Armenii osiągnęła poziom krytyczny*⁵³. Pokojowy miting zaskoczył władze, które przeraziła liczba jego uczestników. W marszu żałobnym brało udział 100 tys. osób⁵⁴, co było wydarzeniem niezwykłym.

⁴⁷ A. Pisowicz, op. cit., s. 193.

⁴⁸ О. Г. Инджикян, *На суд истории*, „Известия Академии Наук Армянской ССР. Общественные науки” 1965, № 4, s. 40; К. С. Худаверян, *Армянский вопрос – энциклопедия*, Ереван 1991, s. 110; Г. П. Хомизури, *Социальные потрясения в судьбах народов (на примере Армении)*, Москва 1997, s. 67, 243, 290; Г. Авагян, *Армения и армяне в мире*, Ереван 1993, s. 13; С. Манукян, *Возникновение националистического дискурса и подпольного движения в Армении в начале 1960-х годов*, [w:] Е. Герасимова, *Южный Кавказ: Территории. История. Люди*, Санкт-Петербург 2006, s. 85; М. Гаспарян, *Тучи не могут долго скрывать солнечный свет*, Москва 2010, s. 10; *The Armenian Genocide*, ed. L. Azadian, A. Donoyan, Los Angeles 1987, s. 115.

⁴⁹ Z. Jarmulska, *85 rocznica wymordowania Ormian przez Turków* (wspomnienie odczytane na grobie Bohdana Gębarskiego przez jego córkę Zofię Jarmulską 24.04.2000 r. w 85. rocznicę wymordowania Ormian przez Turków), http://armenia.republika.pl/genocide/bohdan_gedbarski.html (dostęp 16.09.2013).

⁵⁰ Л. Алексева, *История инакомышления в СССР: новейший период*, Москва 2001, s. 79.

⁵¹ Т. Музаев, *Этнический сепаратизм в России*, Москва 1999, s. 24.

⁵² А. Вдовин, *Подлинная история русских. XX век*, Москва 2010; Рог. Ю. А. Дмитриев, *Свобода манифестаций в СССР*, Москва 1991, s. 9.

⁵³ В. А. Козлов, *Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежневe (1953 – начало 1980-х гг.)*, Новосибирск 1999, s. 404.

⁵⁴ А. Т. Марутян, *Памятник жертвам геноцида в контексте ритуальной памяти армянского народа*, „Этнографическое Обозрение” 2008, № 3, s. 120.

W lipcu 1965 r. mieszkańcy Górskiego Karabachu wysłali do Komitetu Centralnego KPZR list, podpisany przez 45 tysięcy osób, w którym informowali o przestępczym łamaniu zasad polityki narodowościowej przez kierownictwo Azerbejdżanu, jak i o pragnieniu ormiańskiej większości połączenia się z Armenią⁵⁵.

Kierownictwo radzieckiej Armenii zwróciło się oficjalnie (30.09.1966 r.) do naczelnych władz ZSRR z prośbą o rozpatrzenie problemu Karabachu i Nachiczewanii, a także zwrotu tych regionów. Sprawa ucichła, gdyż na Kreml niespodziewanie dotarła prośba połączenia – za przykładem Karabachu i Armenii, jak podano we wniosku – w jeden organizm administracyjny Tatarstanu i Baszkirii. Drugim powodem była śmierć w Stepanakercie ormiańskiego chłopca zamordowanego przez Azerbejdżanina – dyrektora szkoły oraz przeprowadzony proces i wyrok, który wzburzył Ormian, co doprowadziło do żywiołowych antypaństwowych wystąpień⁵⁶.

I chociaż Karabach posiadał formalnie szcztątkową autonomię, był jednakże regionem zaniedbanym. Napisali o tym w otwartym liście do Michaiła Gorbaczowa Ormianie Moskwy: (...) *w chwili obecnej w Nagornym Karabachu i we wszystkich ormiańskich regionach Azerbejdżanu rozwój społeczno-gospodarczy i kulturalny jest sztucznie hamowany. Dlatego też obserwujemy ogromny odpływ ludności ormiańskiej do Armeńskiej SRR i RFSRR. W 1920 roku ludność ormiańska w Nagornym Karabachu stanowiła 94%, w chwili obecnej – ok. 75%. Na oczach naszego pokolenia bez żadnej potrzeby obwód jest zasiedlany przez Azerbejdżan i bez osłonek realizowana jest polityka mająca na celu wyparcie Ormian z Karabachu, tak jak to się stało w Nachiczewanii, gdzie ludności ormiańskiej praktycznie już nie ma*⁵⁷.

Niezadowoleni Ormianie z Karabachu w okresie politycznego rozluźnienia czasów „pierestrojki” jeszcze głośniej zaczęli upominać się o prawa obywatelskie i godne życie, w tym poszanowanie ich praw do języka, historii i tradycji religijnej. *Najpierw rozległ się alarmistyczny głos historyka Ajwazjana na temat degradacji zabytków historycznych Górnego Karabachu. Było to w kwietniu 1987 r., a już latem zaczęły krążyć petycje ekologiczne oraz petycje w sprawie przyłączenia Górnego Karabachu. Zebrano setki tysięcy podpisów*⁵⁸.

⁵⁵ С. А. Карапетян, *Арцах, Гардман, Нахиджеван-триединая формула территориальной целостности Восточной Армении: сборник публикаций*, Ереван 2008, s. 244; Б. Грант, op. cit., s. 45.

⁵⁶ В. В. Кривоусков, op. cit., s. 313; *Из письма ЦК КП и Совета Министров Армении в ЦК КПСС относительно Нагорного Карабаха и Нахичевана*, [w:] *Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий*, т. 1., ред. Ю. Барсегов, Москва 2008, s. 657–658.

⁵⁷ *List społeczności ormiańskiej Moskwy do M. S. Gorbaczowa* [w:] *Co się zdarzyło w Armenii?*, z. 1 (wybór z numeru specjalnego „Głasnosti”), Warszawa 1989.

⁵⁸ J. Gazda, op. cit. s. 92. Por. M. P. Croissant, *The Armenia-Azerbaijan Conflict. Causes and Implications*, London 1998, s. 26.

Pod koniec 1987 r. i na początku 1988 r. delegacja Karabachu stawiała powyższy problem pod obrady Rady Najwyższej Związku Radzieckiego. Nikt nie przypuszczał, iż ponowne upominanie się przez Ormian Karabachu o przyłączenie do Armenii obudzi w społeczeństwie takie reakcje, że poleje się krew, ludzie będą za to poniżani, bici i mordowani. Pierwszym ogniskiem zapalnym była karabachska wieś Czardachły, w której zdecydowana większość stanowili Ormianie. Była ona znana w całym Związku Radzieckim z tego, iż pochodziło z niej dwóch marszałków – Iwan Howannes Bagramian (1897–1982) i Amazasp Babadżanian (1906–1977), trzech bohaterów Związku Radzieckiego, pięciu generałów i 199 oficerów. Pierwszy sekretarz rejonowego komitetu partii realizował politykę władz Azerbejdżańskiej SRR polegającej na zmuszaniu Ormian do opuszczenia tego regionu⁵⁹. Postanowił też usunąć ze stanowiska dyrektora kołchozu Ormianina i obsadzić swojego znajomego – Azerbejdżanina. *Przyjechawszy z oddziałem milicji późno wieczorem na siłę zwołał komunistów, żeby przeprowadzić potrzebne mu zebranie partyjne. Kiedy mu to nie udało się, to zaczęli bić ludzi, aresztowali i wywieźli wcześniej podstawionym autobusie 15 osób*⁶⁰. Konflikt w kołchozie i praktyki sekretarza Adżara Asadowa opisał dziennikarz Aleksander Bekker, delegowany przez redakcję dziennika „Izwestija”, ale przygotowany przez niego materiał nie ukazał się na łamach gazety. Redaktor naczelny odmówił jego publikacji i zwolnił Bekkera z pracy dziennikarza, któremu udało się opublikować reportaż w gazecie „Wiejskie Życie”⁶¹. Materiał jako jedyny w radzieckiej prasie ukazywał działania prewencyjne władz Azerbejdżanu, zmierzające do pozbycia się Ormian⁶². Silne naciski wspierane przez rząd w Baku zmusiły Ormian do opuszczenia wsi. Władze Azerbejdżanu część uchodźców skierowały do Sumgaitu⁶³. Pod koniec listopada 1988 r. Czardachły opuścił ostatni mieszkaniec i słynna ormiańska wioska po pięciu wiekach przestała istnieć⁶⁴. Po zajściach w Czardachły zaczęły się pierwsze manifestacje w Stepanakercie i Erywaniu w obronie godności narodu, któremu władze Azerbejdżańskiej SRR odmawiały podstawowych praw. Ormianie zaczęli coraz częściej oficjalnie występować z żądaniami uzyskania niepodległości od Azerbejdżanu i połączenia z Armenią⁶⁵. Przemoc stosowana wobec ormiańskiej ludności okazała się tylko wstępem

⁵⁹ А. Казинян, *Чардахлу и перестройка*, „Голос Армении”, № 131, 4 декабря 2010 г.

⁶⁰ *Генеральному Прокурору СССР, тов. Рекункову А. М.* (3.12.1987), <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/chardakhlu-letters.htm> (dostęp: 27.02.2013).

⁶¹ А.Беккер, *У прошлого в плену*, „Сельская Жизнь” № 294 (20278), 24 декабря 1987 г. <http://sumgait.info/press/sgazeta/sgazeta-871224.htm> (dostęp: 15.09.2013).

⁶² А. Мелик-Шахназаров, *Нагорный Карабах: факты против лжи: информационно-идеологические аспекты нагорно-карабахского конфликта*, Москва 2009, s. 243.

⁶³ И. Д. Звягельская, *Специфика этнополитических конфликтов и подходы к их урегулированию*, Москва 2008, s. 140.

⁶⁴ М. Григорян, *Чардахлу: первый исход. 25 лет спустя*, „Голос Армении”, № 134, 13 декабря 2012 г.

⁶⁵ В. Цесис, *Страницы доброты*, Санкт-Петербург 2010, s. 67.

do zbliżających się kolejnych akcji przeciwko Ormianom. Kierownictwo radzieckiego państwa nie było w stanie odczytać ostatniego sygnału o zbliżającej się tragedii.

Problem ormiańskiej ludności Karabachu z całą ostrością ponownie ujawnił się 13.02.1988 r. w Stepanakercie. W mieście wicowało kilka tysięcy mieszkańców, a na sesji Rady Deputowanych Ludowych (20.02.1988 r.) wysunięto wnioski o rozpoczęcie procesu przekazywania obwodu sąsiedniej Armenii⁶⁶. Stosowne dokumenty wysłano do parlamentów w Baku, Erywanii i do Moskwy, a ludność Karabachu spontanicznie zaczęła zmieniać flagi na masztach i tablice na gmachach urzędów.

Wielotysięczne manifestacje, popierające żądania karabachskich współbraci, odbywały się w Erywanii i wielu miejscowościach Armenii. Bardzo często wśród haseł pojawiało się słowo *miacum* – zjednoczenie⁶⁷. 22.02.1988 r. na ulice Erywanii wyszło ponad 100 tys. osób, 23 lutego – już 300 tys., a 25 lutego manifestujących mogło być nawet milion (!)⁶⁸, co – w odniesieniu do trzymilionowej ludności republiki – było wydarzeniem bez precedensu. Należy zwrócić uwagę, że Ormianie występujący z postulatami o włączenie Górskiego Karabachu w skład radzieckiej Armenii zamierzali, wierząc w hasła gorbaczowskiej *pieriestrojki* i *glasnosti*, uzyskać w sposób pokojowy swoje prawa do samostanowienia, a cały proces przekazywania miał odbywać się zgodnie z radzieckim prawem. Na niesionych transparentach widniały przyjazne hasła: „Jeden naród – jeden kraj!”, „Z narodem rosyjskim po wieczne czasy!”, „Niech żyje przyjaźń między narodem armeńskim i azerbejdzańskim!”, „Przyjaźń! Moskwa! Gorbaczow!”⁶⁹.

Radziecki przywódca za wszelką cenę chciał zachować jedność państwa – tworzenie terytorialnych precedensów nie wchodziło w rachubę. Michaił Gorbaczow wystosował odezwę do Ormian i Azerbejdżan. W dniu jej opublikowania (28.02.1988 r.) przyjął na Kremlu wysłanników narodu ormiańskiego: poetkę Sylwię Kaputikjan (1919–2006) i Zorija Bałajana (ur. 1935 r.) – pisarza, dziennikarza, korespondenta „Literaturnej Gaziety” w Armenii, a przede wszystkim bezkompromisowego ideologa ruchu karabachskiego⁷⁰, dla którego cały konflikt okazał się

⁶⁶ Решение внеочередной сессии Совета Народных Депутатов НКАО XX созыва от 20 февраля 1988 года. О ходатайстве перед Верховными Советами Азербайджанской ССР и Армянской ССР о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР, <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/220788/?print=true> (dostęp: 19.09.2013).

⁶⁷ M. Brutyan, *Trudna przeszłość, niejasna teraźniejszość, nieznaną przyszłość. 20 lat niepodległości Armenii*, <http://www.kaukaz.net/cgi-bin/blosxom.cgi/polish/marina20> (dostęp: 28.02.2013).

⁶⁸ Th. de Waal, *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York – London 2003, s. 23.

⁶⁹ „Московские Новости” 1988, № 12, s. 10. Cyt. za: J. Gazda, op. cit., s. 321.

⁷⁰ Por. B. Кривоушков, op. cit., s. 32–45, 177–180.

częścią problemu zagrożenia ze strony ideologii Wielkiego Turanu⁷¹. Gorbaczow chciał, żeby oni „gasili pożar” w Armenii i Karabachu. Dał im jednoznacznie do zrozumienia, że region musi pozostać w Azerbejdżanie. Obiecał pochylić się nad losem i problemem Ormian żyjących w Karabachu.

W Azerbejdżanie zawrzało 21.02.1988 r., kiedy republikańskie radio i telewizja podały informację, że trwające w Karabachu niepokoje to sprawa ugrupowań ekstremistycznych, dążących do oderwania regionu od ich republiki. Następnego dnia wielotysięczny tłum mieszkańców azerbejdżańskiego miasta Ałdan, pokonując posterunki milicji i niszcząc wszystko po drodze, ruszył w stronę terenów przygranicznych do leżącej w Karabachu wsi Askeran. Tłum udało się zatrzymać dopiero po ostrej interwencji przeszło 1000 milicjantów. Zginęło dwóch obywateli narodowości azerbejdżańskiej. Sytuację jeszcze bardziej zaogniły wydarzenia w Sumgaicie: *Pogrom Ormian zaczął się 28 lutego 1988 r. Zezwierzęcony tłum Azerbejdżan – mężczyzn w wieku od 13 do 50 lat otaczał dom za domem w 3 osiedlu i grupami po 20–30 osób z okrzykami „Śmierć Ormianom!” wdzierał się do uprzednio wyznaczonych mieszkań rodzin ormiańskich. Grupy bandytów były uzbrojone w siekiery, łomy, noże, kije, brukowce, które również zawczasu zostały na wywrotkach zwiezione pod domy, w których zaczynał się pogrom. Wszystko było zaplanowane. Bandyci najpierw bestialsko mordowali wszystkich przebywających w mieszkaniu członków rodzin, nie szczędząc ani starców, ani kobiet, ani dzieci, po czym w barbarzyński sposób niszczyli całe mienie, które znajdowało się w mieszkaniu i przez okna wyrzucali na podwórze, gdzie tłum oblewał rzeczy benzyną i podpalał. Ormian nie dobitych w mieszkaniach bandyci wywlekali na ulice i zezwierzęcony tłum za pomocą siekier i łomów dobijał nieszczęsnych ludzi*⁷². Według oficjalnych danych zginęło 29 Ormian i trzech obywateli innych narodowości. Strona ormiańska uważa, że w Sumgaicie zamordowano co najmniej 53 osoby jej narodowości. Pogromy Ormian przeprowadzone w tym mieście przez Azerbejdżan, przy biernej postawie radzieckich służb bezpieczeństwa, stały się kolejną wielką tragedią narodu ormiańskiego. Ofiar mogło być o wiele więcej, gdyby nie postawa setek Azerbejdżan, którzy, ryzykując życiem swoim oraz najbliższych, ratowali sąsiadów – Ormian. W tym szalonym, bezmyślnym czasie było to prawdziwe bohaterstwo.

Kilka miesięcy później, w listopadzie 1988 r., nienawiść do Ormian ponownie odżyła na jeszcze większą skalę w kilkunastu miejscowościach republiki, a także w stolicy, w której mieszkało kilkaset tysięcy Ormian. *Listopadowi demonstranci wyszli na ulice Baku z różnych powodów, domagali się np. poprawy warunków życia i pracy w Azerbejdżanie oraz przywrócenia narodowi prawdziwej historii, fałszowa-*

⁷¹ Th. de Waal, op. cit., s. 27.

⁷² *Co wydarzyło się w Armenii?*, op. cit., s. 20–21. Por. A. Василевский, *Туча в горах*, „Аврора” 1988, № 10, <http://sumgait.info/press/zhurnal-avrora/avrora-october-1988.htm> (dostęp: 27.02.2013).

nej przez stalinowskie podręczniki. Ale jednocześnie wysuwali hasła wyraźnie anty-ormiańskie. Żądali m.in. rozwiązania obwodowego komitetu partii w Karabachu i powołania nowego – o charakterze... internacjonalistycznym. W przypadku niespełnienia tych żądań domagali się zupełnej likwidacji autonomii Górnego Karabachu i podziału jego obszaru na mniejsze jednostki administracyjne azerbejdzańskie. Domagali się także zerwania kontaktów gospodarczych z Armenią, jeśli mieszkańcy Górnego Karabachu nie zrezygnują z żądań separatystycznych⁷³.

W centralnych środkach masowego przekazu nie dokonano obiektywnej analizy zaistniałej tragedii, skłaniając się też często do napiętnowania strajkujących w Stepanakrecie i Erywaniu. Określano ich jako element antysocjalistyczny, dążący do rozerwania nienaruszalności terytorialnej radzieckiego Azerbejdżanu i obwiniano o pogwałcenie zasad internacjonalizmu. Bezduszne, wręcz cyniczne i znamienne dla radzieckiej rzeczywistości było to, że (...) po pogromie w Sumgaicie nie ogłoszono powszechnej żałoby ani w całym ZSRR, ani chociażby w Azerbejdżanie. Jakby wszyscy o tym wydarzeniu chcieli zapomnieć⁷⁴. Możliwe, iż (...) w ciągu pierwszych dni po pogromach sumgaickich kierownictwo Azerbejdżańskiej SRR było w szoku, oczekując na ocenę polityczną z konsekwencjami organizacyjnymi i prawnymi. Jednakże centralne gazety zgodnie pisały tylko o wypadkach w Górskim Karabachu i dookoła niego i jeszcze mocniej zajęły się przyjaźnią między radzieckimi narodami⁷⁵. Rozpoczął się exodus Ormian z Azerbejdżanu i Azerbejdżan z Armenii. Wkrótce po tych wydarzeniach do Armenii przybyło ponad 3 tys. uchodźców z Sumgaitu. Ich relacje na temat wydarzeń przypominały rzezie na Ormianach z 1915 roku dokonywane przez Turków⁷⁶. Jesienią 1988 r. etniczne rozruchy miały miejsce w Armenii. Ofiarami byli Azerbejdżanie – praktycznie wszyscy (ponad 200 tysięcy) opuścili granice republiki. Mieszkańcy miast uczynili to dobrowolnie, jednakże na ormiańskiej prowincji Azerbejdżanie siłą byli wyganiani ze swoich domów. Nie uniknięto ofiar. W wyniku panującego chaosu i przemocy w ostatnich miesiącach 1988 r. prawdopodobnie mogło zginąć nawet ponad 200 Azerbejdżan⁷⁷; według źródeł ormiańskich – 25 osób⁷⁸.

W styczniu 1990 r. w Baku znowu Azerbejdżanie mordowali Ormian. Sobota, 13 stycznia 1990 roku nie była wybrana zupełnie przypadkowo. W tych latach

⁷³ J. Gazda, op. cit. „Przegląd Powszechny” 1989, nr 9, s. 320.

⁷⁴ Ibidem, s. 318–319.

⁷⁵ З. Балаян, *Палач и жертва: места определены навечно*, „Голос Армении”, 3 марта 2009 г.

⁷⁶ A. Furier, *Kaukaz w dobie globalizacji*, Poznań 2005, s. 105. Por. J. Frelak, *Kwestia uchodźców w konflikcie ormiańsko-azerskim o Karabach Górski*, „Obóz” 2004, nr 43, s. 71–81.

⁷⁷ Т. де Ваал, *Чёрный Огород*, Москва 2005, s. 52–53.

⁷⁸ Г. Бадалян, *Погромы в Армении: суждения, домыслы и факты*, „Экспресс-Хроника” 1991, № 16.

wszystkie prowokacje przeciwko narodowi ormiańskiemu planowano na piątek lub na sobotę. W przededniu wolnych dni, a to oznacza – Kreml jest niedosięgalny. Tak było w Sumgaicie i Kirowobadzie, Getaszen, Stepanakercie, w Baku – w dziesiątkach innych miast i wsi. W Baku zabijali nie tylko Ormian, Rosjan, Żydów, przedstawicieli innych narodowości, lecz również Azerbejdżan, którzy próbowali pomóc Ormianom. Z okien i balkonów wielopiętrowych domów leciały nie tylko sprzęty domowe i książki, lecz również żywi ludzie – palące się pochodnie⁷⁹. Zamieszki w Sumgaicie stały się punktem zwrotnym w rozwoju narodowego ruchu w Armenii i Karabachu. Dały początek wolnej Armenii. Przyczyniły się też do powstania Republiki Górskiego Karabachu. Pamiętać należy, że w wystąpieniach Ormian z końca lat 80. XX w. pojawiła się jawna krytyka kierownictwa partii komunistycznej, co wtedy było zjawiskiem zupełnie nowym i niespotykanym na taką skalę. Sprawa powrotu Karabachu do Armenii trafiła pod obrady Prezydium Rady Najwyższej Związku Radzieckiego – 18.07.1988 r. stwierdzono, iż bez zgody Azerbejdżańskiej SRR nie jest możliwa zmiana granic regionu i przekazanie go Armeńskiej SRR.

Walki o Karabach a także pamięć o mordach dokonywanych na Ormianach w Sumgaicie i Turcji w 1915 r. rzutują na narodową świadomość oraz tożsamość i całą cywilizację ormiańską. Mają także wpływ na historię Armenii i Azerbejdżanu. Obydwa narody muszą uporać się z wieloma trudnymi do przyjęcia i zaakceptowania problemami, z pamięcią o wzajemnych prześladowaniach, walkach, mordach. Tak jak Azerbejdżanie stają przez faktem pogromów w Sumgaicie, Baku i innych miejscowościach, tak Ormianie muszą zmierzyć się z problemem Chodżały⁸⁰ – najbardziej krwawego wydarzenia wojny azerbejdżańsko-ormiańskiej, największej tragedii Azerbejdżan końca XX w. W wyniku azerbejdżańsko-ormiańskiego konfliktu o Górski Karabach w latach 1988–1994 zginęło kilkadziesiąt tysięcy osób, tyleż odniosło rany, a setki tysięcy uchodźców musiały uciekać przed nienawiścią sąsiadów. Spór trwa i żadna ze stron nie zamierza ustąpić, obwiniając się nawzajem o eskalację napięć i brutalność. Nienawiść narodowa, obudzona u schyłku radzieckiego imperium stworzyła swoisty syndrom Sumgaitu (...) *odpowiedzialnym za „Sumgait” jest radzieckie kierownictwo i osobiście Michaił Gorbaczow. Wszystko, co on głosił na temat „Sumgaitu”, było kłamstwem. Wystarczy przypomnieć sobie zachowanie się Gorbaczowa na znanym posiedzeniu Politbiura, gdzie gensek po prostu próbował obronić samego siebie. (...) „Sumgait” został zorganizowany przez kierownictwo Azerbejdżanu i ZSRR, które miało wszystkie możliwości dla zapobiegania i przecięcia tego masowego przestępstwa, lecz władze były bezczynne*⁸¹.

⁷⁹ З. Баляян, *Неизжитая трагедия. Десять лет назад мир узнал о жертвах армянских погромов в Баку*, „Независимая Газета” № 4 (2066), 13 января 2000 г.

⁸⁰ М. А. Жирохов, *op. cit.*, s. 248–250.

⁸¹ М. Григорян, *Главный обвиняемый – Горбачев*, „Голос Армении”, 28 февраля 2008 г.

Ormiańsko-azerbejdżański konflikt, który zaiskrzył w lutym 1988 r., był jednocześnie pierwszym, jakże istotnym kamieniem w lawinie etnicznych i terytorialnych sporów, w ostateczności wymazującej Związek Radziecki z mapy świata. Sporu o Górski Karabach nie można w żaden sposób rozwiązać i nadal pozostaje on bardzo niebezpiecznym zamrożonym konfliktem, który w każdej chwili może zostać odmrożony.

Pierestrojka przyczyniała się do upadku tego państwa, a także do obudzenia uśpionej świadomości narodowej głównie narodów republik związkowych, które w wyniku procesu tej przebudowy uzyskały niepodległość. Obudziła ona także, niestety, właśnie pomiędzy narodami, przyczyniała się do krwawych mordów, do kolejnego „ormianobójstwa” w Sumgaicie.

Bibliografia

Literatura polskojęzyczna

- Baranowski W. G., Szmielow B. A., *Transformacja w Polsce i Rosji – różnice i podobieństwa*, [w:] *Białe plamy – czarne plamy: sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918–2008*, red. A. D. Rotfeld, A. W. Trokunow, Warszawa 2010.
- Bartnicki A. R., *Demokratycznie legitymizowany autorytaryzm w Rosji 1991–2004*, Białystok 2007.
- Ciesielski S., *Rosja-Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu*, Wrocław 2003.
- Co się zdarzyło w Armenii?*, z. 1 (wybór z numeru specjalnego „Głosności”), Warszawa 1989.
- Croissant M. P., *The Armenia-Azerbaijan Conflict. Causes and Implications*, London 1998.
- Frelak J., *Kwestia uchodźców w konflikcie ormiańsko-azerskim o Karabach Górski*, „Obóz” 2004, nr 43.
- Furier A., *Kaukaz w dobie globalizacji*, Poznań 2005.
- Gazda J., *Armenia i Azerbejdżan – wokół sporu o Górny Karabach*, „Przegląd Powszechny” 1989, nr 7–8, 9.
- Gębarski B., *List do starego tureckiego znajomego*, „Kierunki” 1961, nr 47.
- Kenez P., *Odkłamana historia Związku Radzieckiego*, Warszawa 2008.
- Kwiatkiewicz P., *Przemiany polityczne w Azerbejdżanie. Od republiki radzieckiej do współczesnego państwa*, Toruń 2013.
- Kuzio T., *Zamieszki narodowościowe w Kazachstanie*, Warszawa 1989.
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium: upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004.
- Pisowicz A., *Znajomość języka i literatury ormiańskiej w Polsce w XIX i XX wieku*, „Przegląd Orientalistyczny” 1999, nr 3–4 (190–191).
- Smaga J., *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001.
- Świętochowski T., *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998.
- The Armenian Genocide*, ed. L. Azadian, A. Donoyan, Los Angeles 1987.

Waal de Th., *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York – London 2003, s. 23.

Zajączkowski W., *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic z dziejów Eurazji*, Warszawa 2009.

Zaszowt K., *Relacje Turcji z Kaukazem Południowym i ich znaczenie dla Unii Europejskiej*, [w:] *Turcja i Europa. Wyzwania i szanse*, red. A. Szymański, Warszawa 2011.

Literatura obcojęzyczna

Авагян Г., *Армения и армяне в мире*, Ереван 1993.

Айвазян С., *История России: Армянский след*, Москва 2000.

Алексеева Л. М., *История инакомыслия в СССР. Новейший период*, Москва 2001.

Алиев И., *Нагорный Карабах: история, факты, события*, Баку 1989.

Бадалян Г., *Погромы в Армении: суждения, домыслы и факты*, „Экспресс-Хроника” 1991, №16.

Балаян З., *Неужитая трагедия. Десять лет назад мир узнал о жертвах армянских погромов в Баку*, „Независимая Газета” № 4 (2066), 13 января 2000 г.

Балаян З., *Палач и жертва: места определены навечно*, „Голос Армении”, 3 марта 2009 г.

Баранов Н. Н., Горшков С. В., *Крушение социализма. СССР, Россия в эпоху перестройки и постперестройки 1985–2003 годы*, Екатеринбург 1994.

Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий, т. 1, ред. Ю. Барсегов, Москва 2008.

Безбородов А. Б., Елисеева Н. В., В. А. Шестаков, *Перестройка и крах СССР. 1985–1993*, Санкт-Петербург 2010.

Быкова С. Н., Мансуров В. А., *Интеллигенция и перестройка*, Москва 1991.

Буровский, А. *Расправа над СССР – предумышленное убийство*, Москва 2013.

Вaal de Т., *Чёрный Огород*, Москва 2005.

Вдовин А., *Подлинная история русских. XX век*, Москва 2010.

Гарибджанян Г. Б., *Геноцид армян перед судом истории*, Ереван 1995;

Гасанлы Д., *Южный Азербайджан: начало холной войны*, Баку 2003.

Гаспарян М., *Тучи не могут долго скрывать солнечный свет*, Москва 2010.

Гембарски Б., *Письмо моему старому турецкому знакомому*, „Ной” 1994, № 11.

Горбачев М. С., *Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира*, Москва 1987.

Горбачев М. С., *Размышления о прошлом и будущем*, Москва 1998.

Грант Б., *Армянский вопрос вчера и сегодня*, Ереван 1992.

Григорян М., *Чардахлу: первый исход. 25 лет спустя*, „Голос Армении” 2012, № 134.

Дмитриев Ю. А., *Свобода манифестаций в СССР*, Москва 1991.

Звягельская И. Д., *Специфика этнополитических конфликтов и подходы к их урегулированию*, Москва 2008.

Земстов И., *Крах эпохи. Горбачев ... бросок через пропасть*, Москва 1999.

Жирохов М. А., *Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР*, Санкт-Петербург 2012.

Имранлы К., *Создание армянского государства на Кавказе: истоки и последствия*, Москва 2006.

- Инджикян О. Г., *На суд истории*, „Известия Академии Наук Армянской ССР. Общественные науки” 1965, № 4.
- Казинян А., *Чардахлу и перестройка*, „Голос Армении” 2010, № 131.
- Карапетян С. А., *Арцах, Гардман, Нахиджеван-триединая формула территориальной целостности Восточной Армении: сборник публикаций*, Ереван 2008.
- Козлов В. А., *Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953 – начало 1980-х гг.)*, Новосибирск 1999.
- Красильников С. А., *Этнокультурные взаимодействия в Сибири: государственная политика. 1920-1980-е годы, документы и факты*, Новосибирск 2003.
- Кривоусков В., *Мятежный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР*, Москва 2007.
- Кучмаева И. К., *Культура и перестройка. Нормы, ценности, идеалы*, Москва 1990.
- Мангольд К., *Михаил Горбачев – инициатор трансформации России в рыночную экономику*, [w:] *Вызовы в жизни и деятельности М. С. Горбачева*, сост., М. Бергман Москва 2009.
- Манукян С., *Возникновение националистического дискурса и подпольного движения в Армении в начале 1960-х годов*, [w:] Е. Герасимова, *Южный Кавказ: Территории. История. Люди*, Санкт-Петербург 2006.
- Марутян А. Т., *Памятник жертвам геноцида в контексте ритуальной памяти армянского народа*, „Этнографическое Обозрение” 2008, № 3.
- Мелик-Шахназаров А., *Нагорный Карабах: факты против лжи: информационно-идеологические аспекты нагорно-карабахского конфликта*, Москва 2009.
- Мирзоян Г., Арутюнян (Арутинов) Г.А., *Советские правители Армении: от Геворга Алиханяна до Сурена Арутюняна*, „Ноев Ковчег” 2009, № 3 (138).
- Музаев Т., *Этнический сепаратизм в России*, Москва 1999.
- Мякшев А. П., Данилов В. Н., *Власть и национальный вопрос*, Саратов 2004.
- Пихоя Р. Г., Соколов А. К., *История современной России: кризис коммунистической власти и рождение Новой России, конец 1970-х–1991 гг.*, Москва 2008.
- Подберезкин А. И., *Национальная доктрина России (Проблемы и приоритеты)*, Москва 1994.
- Попов Г. Х., *Перестройка Михаила Горбачева: выход из социализма*, Москва 2011.
- Пыжиков А. В., *Хрущевская „оттепель”*, Москва 2002.
- Тарасов Ст., *Мифы о карабахском конфликте. Сборник статей*, Москва 2012.
- Хомизури Г. П., *Социальные потрясения в судьбах народов (на примере Армении)*, Москва 1997.
- Худаверян К. С., *Армянский вопрос – энциклопедия*, Ереван 1991.
- Хуршудян Л. А., Микаелян В. А., Симонян Р. Р., *Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.*, [w:] *К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении*, сост. П. М. Мурадян, Ереван 1991.
- Чешко В., *Распад Советского Союза: этнополитический анализ*, Москва 2000.
- Чубаров Э., *Очерки истории крымских татар*, Симферополь 2005.
- Шевякин А. В., *Разгром советской державы. От „оттепели” до „перестройки”*, Москва 2004.
- Шеретов С. Г., *Новейшая история Казахстана (1985–2002 гг.)*, Алматы 2003.
- Шубин А. Б., *Парадоксы перестройки: Упущенный шанс СССР*, Москва 2005.

Шукюров М., *Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей*, Баку 1990.
Шумейко В. Ф., *Россия: от унитарного к федеральному государству*, Москва 2006.

Netografia

Literatura polskojęzyczna

Brutyan M., *Trudna przeszłość, niejasna teraźniejszość, nieznaną przyszłość. 20 lat niepodległości Armenii*, <http://www.kaukaz.net/cgi-bin/blosxom.cgi/polish/marina20> (dostęp: 28.02.2013).
Jarmulska Z., *85 rocznica wymordowania Ormian przez Turków*, http://armenia.republika.pl/genocide/bohdan_gebarski.html (dostęp 16.09.2013).
Zambrowski A., *Kazachstanu droga do niepodległości*, <http://www.asme.pl/1105129307,10749,.shtml> (dostęp: 10.09.2013).

Literatura obcojęzyczna

Беккер А., *У прошлого в плену*, „Сельская жизнь” 1987, № 294. <http://sumgait.info/press/sgazeta/sgazeta-871224.htm> (dostęp: 15.09.2013).
Гарибян И., *Сумгаит: Четверть века неимоверному кошмару*, www.news.am/rus/news/141865 (dostęp: 9.02.2013).
Григорян М., *Главный обвиняемый – Горбачев* (интервью с адвокатом Рубеном Саакяном), „Голос Армении”, 28 февраля 2008 г., <http://karabah.h18.ru/conflict/sumgait-baku/04.html> (dostęp: 24.04.2013).
Тарасов С., *Как Сталин „сдал” Карабах Азербайджану*, <http://www.regnum.ru/news/1432940.html> (dostęp: 19.09.2013).

Summary

Perestroika and tragical events in Sumgait

When Mikhail Gorbachev became general secretary of the Communist Party of the Soviet Union in March 1985, started a new course of social and political transformations. His double the „perestroika” („reconstruction”) and „glasnost” („openness”) introduced profound changes in the economy, domestic politics and international relations. Perestroika has led the growth of social activity criticism of the Communist Party. She awoke the national consciousness of the enslaved peoples of the Soviet Union, who wanted to stand out for independence. It also woke feuds between Armenians and Azerbaijanis, and led to the bloody massacres of Armenians living in Azerbaijan. This article has been shown elements of transformation as a result, wake historical memory and national identity of Armenians, who can not be reconciled with the inability to recover the lands in Nagorno-Karabakh, that the decision of Stalin were transferred to Azerbaijan. On the wave of nationalist movements caused by perestroika, there were pogroms in Sumgait Armenian population (February 1988), which largely led to the Armenian-Azerbaijani armed conflict in 1988–1994 in Nagorno-Karabakh. To this day, the question of the nationality of the Nagorno-Karabakh is a matter of dispute between Armenia and Azerbaijan, has become frozen and dangerous conflict in the post-Soviet space.